

Polska postmodernistyczna architektura sakralna w przestrzeni osiedli mieszkaniowych

Polish Postmodern sacred architecture in the space of housing estates

Streszczenie:

W artykule poruszono problematykę formowania i funkcjonowania monumentalnych postmodernistycznych kościołów jako form mocnych w przestrzeni osiedli mieszkaniowych z lat 70. i 80. XX wieku. Celem przedstawionych w artykule badań jest diagnoza potrzeb lokalnych społeczności dotycząca obecności kościoła w kontekście jego formy w środowisku zamieszkania. Badanie wykonano na bazie eksperymentów formalnych i przestrzennych reprezentatywnych dla polskiej architektury sakralnej tamtych lat. Wśród metod badawczych dominuje analiza porównawcza przykładów, obok kwerendy literaturowej i badań *in situ*. Analizie poddano trzy obiekty: w Warszawie, Wadowicach i Wrocławiu.

Abstract:

The article deals with the issues of the formation and functioning of monumental postmodern churches as strong forms in the space of housing estates from the 1970s and 1980s. The aim of the research presented in the article is to diagnose the needs of local communities regarding the presence of the church in the context of its form, in the living environment. The research was carried out on the basis of formal and spatial experiments representative of the Polish religious architecture of those years. Among the research methods, the comparative analysis of examples dominates, next to the literature query and *in situ* research. Three sites were analyzed: in Warsaw, Wadowice and Wrocław.

Słowa kluczowe: polska architektura sakralna, postmodernizm, osiedla mieszkaniowe

Keywords: Polish sacred architecture, postmodernism, housing estates

1. Wstęp

Wznoszone od setek lat budowle sakralne jako miejsca modlitwy i zgromadzeń społeczności lokalnych nabrały znaczenia symbolicznego i mistycznego. Symbolika odgrywała ważną rolę w kształtowaniu bryły i planu kościołów, bowiem stosowany przez wieki plan krzyża łacińskiego miał za zadanie obrazować krzyż Chrystusa. Budowle sakralne odzwierciedlają rozwój i przemiany stylistyki w architekturze, które były wprowadzane przez elity intelektualne poszczególnych epok historycznych. „Istotną potrzebą miejskich zbiorowości jest posiadanie wspólnych wartości unikalnych. Są one doniosłym czynnikiem integracji mieszkańców z miastem (...) zwłaszcza zaś te, które zdolne są zyskać rolę symbolu o dużej sile społecznego promieniowania.” (Wallis, 1971, s. 195-196). Przestrzeń wewnętrzna i zewnętrzna, a także najbliższe otoczenie obiektu sakralnego od lat były miejscem życia kulturalnego okolicznych mieszkańców, służyły do stałych kontaktów ludności, wymiany wiadomości, tworzyły scenię, w której odbywały się uroczystości i święta oraz powszednie wydarzenia życia religijnego. Uważany

1. Introduction

Sacred buildings, which used to be erected for hundreds of years as places of prayer and meeting places for local communities, have acquired a symbolic and mystical meaning. Symbolism played an important role in shaping the form and plan of churches, because the Latin cross plan, which was used for centuries, was designed to depict the cross of Christ. Sacred buildings represent the development and changes in style in architecture, which were introduced by the intellectual elites of consecutive historical epochs. “An important need of urban communities is to have common unique values. They are a significant factor in integrating residents with the city (...) especially those capable of becoming a symbol of great social impact” (Wallis, 1971 pp. 195-196). The internal and external space, the immediate surroundings of the sacred building have for years been a place of cultural life for the local inhabitants, they were used for regular meetings of the population, exchange of messages, they created the scenery in which celebrations and holidays, as

* Ewa Węclawowicz-Gyurkovich, Prof. dr hab. inż. arch., Wydział Architektury, Budownictwa i Sztuk Stosowanych, Akademia Śląska w Katowicach/ Ewa Węclawowicz-Gyurkovich, Prof.D.Sc.PhD.Eng.Arch., Faculty of Architecture, Civil Construction and Applied Arts, Academy of Silesia in Katowice, <https://orcid.org/0000-0003-3920-445X>, e-mail: ewa.gyurkovich@akademiaslaska.pl

** Elżbieta Węclawowicz-Bilska, Prof. dr hab. inż. arch., Wydział Architektury, Politechnika Krakowska/Elżbieta Węclawowicz-Bilska, Prof.D.Sc.PhD.Eng. Arch., Faculty of Architecture, Cracow University of Technology, <https://orcid.org/0000-0002-3537-7348>, e-mail: elzbieta.weclawowicz-bilska@pk.edu.pl

*** Olha Kryvoruchko, D.Sc.Ph.Arch., Instytut Architektury, Uniwersytet Narodowy Politechnika Lwowska, / Olha Kryvoruchko, D.Sc.Ph.Arch., Institute of Architecture, Lviv Polytechnic National University, <https://orcid.org/0000-0001-7643-4225>, e-mail: olakryvoruchko@ukr.net

za autorytet w sprawach tradycji kościelnych, wykładowca z uniwersytetu w Cambridge, badający proces ewolucji chrześcijaństwa – Edward Norman – powołuje się na stwierdzenie kardynała Newmana: „Budowle materialne nie są częścią religii, ale nie można sprawować obrzędów religijnych bez nich.” (Norman, 2007, s. 7).

Kardynał nie miał racji, bowiem wiemy, że liczne msze związane z uroczystościami odpustowymi, na które przybywają tłumy wiernych, lub uroczystości sakralne związane z wizytami Ojca Świętego odbywają się na wolnej przestrzeni. W Afryce często ludzie gromadzą się pod drzewami lub nad brzegami rzek, które mają symbolizować oczyszczenie. Także w Europie Zachodniej powstają nowe ruchy chrześcijańskie m.in. „domów kościoła”, zrywające z budowlami sakralnymi. Zatem wydaje się, że dla religii chrześcijańskiej tworzenie wspólnot wiernych ma znaczenie fundamentalne, ważniejsze niż samo istnienie budowli. Jednak bez wątplenia można stwierdzić, że wspólne budowanie kościoła materialnego przez lokalne społeczności było fundamentem dla tworzenia kościoła duchowego i wspólnoty parafialnej. Kościół materialny – budowla – staje się fizycznym symbolem dla wspólnoty wiernych, wzmacniającym poczucie przynależności.

Ludzie w każdym okresie historycznym, także i dzisiaj doświadczają potrzeby zbierania się w miejscach, w których rzeczywistość transcendentną można wyrażać poprzez formy materialne, kształtujące istniejący świat w oczekiwaniu na nieśmiertelność. Każda epoka i każda społeczność mają prawo do poszukiwania różnorodnych form tworzenia „pomostów pomiędzy Ziemią a Niebem” w celu gromadzenia się wiernych dla skupienia, modlitwy, oderwania od codzienności i „spotkania z Bogiem” (Gyurkovich 2009).

2. Cel i metoda badań

Celem prowadzonych badań było określenie roli obiektów sakralnych w tworzeniu wyrazistych, czytelnych przestrzeni w strukturze osiedli mieszkaniowych, służących lokalnej społeczności oraz wykazanie różnic pomiędzy stylistyką budynków sakralnych realizowanych w tym samym okresie w Europie Zachodniej i w naszym kraju. Izolacja krajów Europy Środkowej w latach 70. i 80. od dostępu najnowszych technologii oraz materiałów budowlanych, a także ekonomiczne i społeczne przesłanki powodowały, że świątynie wznoszono tradycyjnymi sposobami. Poddano analizie kilkanaście obiektów sakralnych zrealizowanych w nurcie postmodernistycznym w największych miastach polskich – Warszawie, Wadowicach i Wrocławiu. Jako istotne kryterium przyjęto istnienie cech charakterystycznych dla postmodernizmu symbolicznego, geometrycznego oraz neosentymentalizmu i neotradycjonalizmu (Węclawowicz-Gyurkovich, 1998, s. 33-34). Do ostatecznej analizy wybrano trzy obiekty zrealizowane w dużych zespołach mieszkaniowych. Entuzjazm, który obserwowaliśmy w okresie pierwszego masowego budownictwa sakralnego w Polsce w początkach lat 80. XX wieku w okresie tzw. odwilży politycznej był niezwykle cenny, także ze względów społecznych. W tych trudnych czasach zawiązywały się społeczne organizacje mieszkańców, budujące kościoły, które stawały się trwałymi wspólnotami wiernych.

well as everyday events of religious life were held. Edward Norman, who is considered to be an authority on church traditions, a lecturer at the University of Cambridge who studies the process of the evolution of Christianity, refers to the statement of Cardinal Newman, who once stated: “Material buildings are not part of religion, but religious rituals cannot be performed without them” (Norman, 2007 p.7).

The Cardinal was wrong, because we know that numerous masses related to ceremonies of granting of indulgences, attended by crowds of the faithful, or sacred celebrations related to the visits of the Holy Father, take place in open space. In Africa, often people gather under trees or on the banks of rivers to symbolize cleansing. New Christian movements are also emerging in Western Europe, incl. “Church houses”, breaking with sacred buildings. Therefore, it seems that for the Christian religion the creation of communities of the faithful is of fundamental importance, more so than the very existence of a building. However, it can be said without a doubt that the communal process of building of the material church - as mentioned in the so-called economic system [DIY] - by local communities, was the foundation for the creation of a spiritual church and of a parish community. The material church - the building - becomes a physical symbol for the community of the faithful, strengthening the sense of belonging.

People in every historical period, also today, experience the need to gather in places where transcendental reality can be expressed through material forms, shaping the existing world in anticipation of immortality. Each age and each community have the right to seek various forms of creating “bridges between Earth and Heaven” in order to gather the faithful for recollection, prayer, detachment from everyday life and “meeting with God” (Gyurkovich 2009).

2. Purpose and method of research

The aim of the research was to determine the role of sacred buildings in creating expressive, legible spaces in the structure of housing estates, serving the local community, and to show the differences between the stylistics of such buildings implemented in the same period in Western Europe and in our country. The isolation of Central European countries from access to the latest technologies and building materials, which occurred in the 1970s and 1980s, as well as economic and social reasons, resulted in the choice of traditional methods of construction of temples. A dozen or so sacred buildings built in the Postmodern trend in the largest Polish cities - Warsaw, Kraków and Wrocław were analysed. The existence of features characteristic of symbolic and geometric Postmodernism, as well as Neo-sentimentalism and Neo-traditionalism was adopted as an important criterion (Węclawowicz-Gyurkovich, 1998 pp. 33-34). For the final analysis, three facilities implemented in large housing complexes were selected. The enthusiasm that we observed in the first period of the mass construction of religious architecture in Poland in the early 1980s, in the period of the so-called political

3. Style architektury sakralnej w Polsce lat 80. XX wieku

Polska w końcu lat 70. XX wieku oraz w latach 80. i 90. stała się miejscem budowy nowych świątyń. Lata 80. XX wieku w naszym kraju to okres rewolucji i przemian społecznych i politycznych. Z dużym opóźnieniem, bo dopiero po Światowym Kongresie Architektów UIA, który odbył się w Warszawie w 1981 roku dotarł do Polski nowy nurt w architekturze – postmodernizm, którego realizacje zrywające z estetyką modernistyczną pojawiały się w USA i Europie Zachodniej już w latach 60. XX wieku. Postmodernizm w architekturze, który był nurtem elitarnym, nie ogarnął wszystkich pracowni, oznaczał przede wszystkim wolność wyborów, stosowanie równocześnie nawet w jednym obiekcie różnych tradycji, pochodzących z rozmaitych epok historycznych – począwszy od antycznych, a kończąc na modernistycznych. Nie zakładano, aby stosowane były kopie obiektów dawnych, ale przetworzone intelektualnie cytaty i motywy stylowe, a nawet przewrotne interpretacje tych tradycji. Poszukiwania biegły w kierunku stosowania własnych rodzimych tradycji danego regionu, jak również nawiązywania do miejsca i zdarzeń historycznych oraz tych z ostatnich lat. Ważne stawały się powroty do symboliki w architekturze, które zawsze jej towarzyszyły (Wierzbicka, 2011). Istotne były głównie walory humanistyczne nurtu, gdzie – nie narzucając odbiorcy nowej estetyki – projektanci honorowali gusty i upodobania klientów. W ten sposób kierunek starał się być bardziej akceptowany przez odbiorców, operując detalami znanymi i zapamiętanymi, a także łatwiej zrozumiałymi przez lokalne społeczności. (Węćławowicz-Gyurkovich, 1998).

W Polsce tamtych lat po rewolucji politycznej prawda i wolność kojarzone były z budowlami kościelnymi. Znamienny był rysunek autorstwa Konrada Chmielewskiego i Jacka Marzana „Leśnego kościoła” budowanego z powyginanych gałęzi w lesie pod Toruniem, w miejscu męczeńskiej śmierci ks. Jerzego Popiełuszki. Tam „szalony rzeźbiarz-leśnik w leśnej ścianie wyciął i za pomocą stalowych odciągów powyginał konary, tworząc fasadę roślinno-gotyckiej katedry. Archetyp – wysokopienny las i twór architektury pseudogotyckiej czy pseudogaudiowskiej spotykają się w centralnej Polsce, kraju, który od dziesięcioleci boryka się z trudnościami ekonomicznymi i gdzie budownictwo kosztuje bardzo wiele” (Chmielewski, 1987, s. 104)¹. Autorzy zakładali, że ten kościół nie zostanie zrealizowany i pozostanie tylko na papierze. Był to zatem kościół intencjonalny. Na wiele lat stał się symbolem myśli tamtych czasów, emocji i przeżyć wielu mieszkańców naszego kraju.

Kolejnym istotnym elementem projektowanych wówczas kościołów było wprowadzanie architektury obronnej, projektowanie i budowanie murów dookoła kościoła lub całego założenia sakralnego. Była to symboliczna granica pomiędzy prawdą i wolnością *sacrum* symbolizowaną przez kościół a *profanum* z komunistyczną przestrzenią miasta na zewnątrz. Nie wszystkie tego typu projekty zostały zrealizowane, np. kaplica w Grabnie (Harabasz, 1988).

Trudno w Europie znaleźć kraj, w którym w ostatnich czterdziestu latach zostało zbudowanych więcej nowych

„thaw”, was extremely valuable also for social reasons. In those difficult times, social organisations of residents building churches were formed, that became permanent communities of the faithful.

3. Styles of sacred architecture in Poland in the 1980s

Poland in the late 1970s, the 1980s and the 1990s became the place to build new temples. The 1980s in our country saw a period of revolution and social and political changes. With a long delay, only after the UIA World Congress of Architects, which took place in Warsaw in 1981, a new trend in architecture reached Poland. It was Postmodernism, whose projects breaking with Modernist aesthetics appeared in the USA and Western Europe already in the 1960s. Postmodernism in architecture, which was an elite trend, was not embraced by all architectural studios; above all, it meant freedom of choice, using different traditions from various ages, ranging from ancient to modern, even in one facility. It was not assumed that copies of ancient buildings would be used, but intellectually processed quotes and stylish motifs, and even perverse interpretations of these traditions were used instead. The search was focused on applying one's own native traditions of a given region, as well as referring to the place and historic events, as well as those from recent years. Returns to Symbolism in architecture, which always accompanied it, became important (Wierzbicka, 2011). The humanistic values of the trend were mainly important, where, without imposing new aesthetics on the recipient, the architects honoured the tastes and preferences of customers. In this way, the direction aimed at being more acceptable for the recipients, using the details which were known and remembered, and also easier to understand by local communities (Węćławowicz-Gyurkovich, 1998).

In Poland in those years after the political revolution, truth and freedom were associated with church buildings. The drawing by Konrad Chmielewski and Jacek Marzan of the “Forest Church”, built of bent branches in a forest near Toruń, on the site of the martyrdom of Rev. Jerzy Popiełuszko. There “a crazy sculptor – a forester cut out the boughs in the forest wall and with the help of steel braces he bent the branches, creating the facade of a plant-Gothic cathedral. Archetype – a tall forest and a creation of a pseudo-Gothic or pseudo-Gaudi architecture meet in central Poland, a country that has been struggling with economic difficulties for decades and where construction costs a lot” (Chmielewski, 1987 p. 104)¹. This church, which the authors assumed that it did not need to be completed, can only remain on paper. So it was an intentional church. For many years it has been a symbol of the thoughts of those times, emotions and experiences of many inhabitants of our country.

Another important element of the churches designed at that time was the introduction of defensive architecture, designing and building walls around the church or the entire sacred complex. It was a symbolic border between the truth and the freedom of the sacred symbolized by the church and the profane

kościół niż w Polsce. Obecnie szacuje się, że powstało ich około trzech tysięcy. Wydaje się, że zrealizowano ich więcej niż w początkach chrystianizacji na naszych ziemiach, a także w dwudziestoleciu międzywojennym po okresie rozbiorów. Wśród budowanych od końca lat 70. XX wieku do dzisiaj nowych kościołów można wyróżnić kilka tendencji stylistycznych, jakie wówczas były reprezentowane w naszej architekturze. Przeprowadzone przez autorów artykułu wieloletnie badania *in situ* na terenie całego kraju wykazują, że większość obiektów powstało w stylistyce późnego modernizmu i nowego modernizmu. Z początkiem lat 80. zrealizowano w różnych miastach kilkanaście obiektów w nurcie postmodernistycznym. Ten niespotykany w innych krajach europejskich „boom” realizacji sakralnych w Polsce związany był z wyborem Karola Wojtyły na papieża. Dużą rolę odgrywały tutaj także względy ekonomiczne, bowiem kościoły były w większości budowane systemem gospodarczym i – co jest szczególnie istotne – były finansowane przez parafian. Przywrócono znaczenie tradycji miejsca, poszukując neorodzimości zwrócono się do form znanych i akceptowanych przez wiernych. W Polsce potrzeby budowy nowych świątyń były ogromne, bowiem większość społeczeństwa naszego kraju jest wyznania rzymsko-katolickiego. Dla architektów projektujących w naszym kraju kościoły stało się oczywiste, aby poszukiwać nowych horyzontów dla sztuki sakralnej o tajemnicach i prawdach wiary zarówno w bryłach budowli, jak i w ich wnętrzach „Kościół potrzebuje sztuki. Musi bowiem sprawiać, aby rzeczywistość duchowa, niewidzialna, Boża stawała się postrzegalna (...) Musi zatem wyrażać w zrozumiałych formach to, co samo w sobie jest niewyraźne” (Papież Jan Paweł II, 1999). Kościoły realizowane były przede wszystkim w nowych osiedlach, wśród betonowych bloków, ale także w małych miastach i na wsiach. W wielu miejscach notowaliśmy poważny brak obiektów sakralnych, bowiem w polskiej architekturze po II wojnie światowej do połowy lat 70. nowe obiekty sakralne pojawiały się sporadycznie. W miastach czy nowych dzielnicach budowanych po II wojnie światowej, zgodnie z obowiązującą komunistyczną doktryną polityczną, nie można było wznosić nowych świątyń, pomimo ogromnego zapotrzebowania społecznego. Budowane od końca lat 70. kościoły w niektórych wypadkach lokalizowane były w strukturze istniejącej zabudowy mieszkalnej w przypadkowych miejscach, wskazywanych przez władze, często o niekorzystnych warunkach gruntowo-wodnych, dla utrudnienia procesu realizacji.

4. Wyniki i dyskusja

Wybrane do badań obiekty sakralne: postmodernizm symboliczny i neosentymentalny Kościół na Ursynowie w Warszawie

Erygowanie parafii Wniebowzięcia Pańskiego na Ursynowie Północnym w Warszawie nastąpiło 1 grudnia 1984 roku. W parafii docelowo miało mieszkać ok. 35 tys. osób.

„Jest to najstarszy kościół na Ursynowie, służący jednej z najliczniejszych parafii w Polsce.”²

Na terenie parafii w promieniu 750 do 1200 m zlokalizowane są wielorodzinne osiedla mieszkaniowe

with the communist space of the city outside. Not all designs of this type have been implemented, e.g. the chapel in Grabno (Harabas, 1988).

It is difficult to find a country in Europe where more new churches have been built in the last forty years than in Poland. Currently, it is estimated that about three thousand ones were created. It seems that more of them were completed than at the beginning of Christianisation in our lands, as well as in the period between the World Wars, after the partitions. Among the new churches built in this period from the late 1970s until today, several stylistic trends can be distinguished, which were then represented in our architecture. The many years of *in situ* research carried out by the authors of the article throughout the country show that most of the structures were built in the style of Late Modernism and New Modernism. At the beginning of the 1980s, in various cities a dozen or so buildings in the Postmodern trend was carried out. This “boom” of sacred buildings in Poland, unheard of in other European countries, was related to the election of Karol Wojtyła as the Pope. Economic considerations also played an important role here, as the churches were mostly built with “an economic system” and, which is particularly important, were financed by parishioners. The significance of the tradition of the place was restored, while searching for the Neo-vernacular architecture, people turned to forms which were known and accepted by the faithful. In Poland, the need to build new temples was huge, because the majority of our country’s population is Roman Catholic. For architects who design churches in our country, it became obvious to look for new horizons for sacred art, expressing the mysteries and truths of faith, both in the building shapes and in their interiors. “The church needs art. It must make the spiritual, invisible and God’s reality perceivable (...) Therefore, it must express in understandable forms what is in itself inexpressible” (Pope John Paul II, 1999). Churches were built primarily in new housing estates, among concrete blocks of flats, but also in small towns and villages. In many places we had a serious shortage of sacred buildings, because in Polish architecture after World War II until the mid-1970s, new sacred buildings appeared only sporadically. In the cities and new districts built after World War II, in accordance with the communist political doctrine in force, it was not possible to build new temples, despite the huge social demand. Churches built from the late 1970s, in some cases, were located in the structure of the extant residential buildings in random places indicated by the authorities, often with unfavourable soil and water conditions, to hinder the process of construction.

4. Results and discussion

Sacred buildings selected for research Symbolic and Neo-sentimental Postmodernism Church in Ursynów in Warsaw

Establishment of the parish of the Ascension of The Lord in Ursynów Północ in Warsaw took place on

II. 1-2. Warszawa – Ursynów Północny – fasada frontowa kościoła Wniebowstąpienia Pańskiego. fot. E. Węclawowicz-Gyurkovich

III. 1-2. Warsaw - Ursynów Północny – Front facade of the Church of the Ascension of the Lord. photo: E. Węclawowicz-Gyurkovich

o intensywnej wielokondygnacyjnej zabudowie. Plac przed kościołem jest jedyną w Ursynowie otwartą przestrzenią publiczną o utwardzonej nawierzchni (58 x 72 m), która może służyć lokalnej społeczności do spotkań i organizacji różnorodnych imprez. Zlokalizowana na placu fontanna tworzy przyjazny mikroklimat. Po północno-wschodniej stronie plac zamknięty jest bryłą kościoła o charakterystycznej sylwecie, izolującej wnętrze placu od ruchliwej dwujezdniowej arterii miejskiej – Al. Komisji Edukacji Narodowej. Od południowego zachodu plac otwiera się na rozległy park Jana Pawła II, z którym łączą go przedłużone wgłąb parku szpalery drzew rosnących po obydwu stronach placu, kadrujących widok na bryłę kościoła. Park Jana Pawła II łączy się z zielonymi wnętrzami sąsiednich osiedli, w tym z parkiem Romana Kozłowskiego i małym parkiem Jurajskim.

Sąsiadujące z kościołem Wniebowstąpienia Pańskiego świątynie rzymsko-katolickie na terenie Dekanatu Ursynowskiego to: kościół św. Zofii Barat (w promieniu 1400 m), św. Katarzyny (1800 m), kościół św. Izydora Oracza (2000 m), bł. Edmunda Bojanowskiego (2800 m) oraz Świątynia Opatrzności Bożej na terenie Wilanowa (2800 m), którą od terenu osiedli Ursynowa oddziela m.in. rozległy obszar Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego. W projektowanym przez Marka Budzyńskiego od lat 70. i w latach 80. XX wieku dużym osiedlu mieszkaniowym pierwotnie nie był przewidywany żaden budynek sakralny. Dopiero od lat 80. powstał problem lokalizacji kościoła na terenie osiedla. Projektantowi udało się znaleźć miejsce na kościół o powierzchni 1 ha na terenie planowanego wcześniej targowiska i zespołu usługowego. Wybrany teren pozwalał na zorganizowanie przed frontową elewacją obszernego placu. „W 1980 roku przyszedł do mnie proboszcz Tadeusz Wojdat. Zlecił mi zaprojektowanie kościoła, poprosił też o pomoc w znalezieniu lokalizacji. W naszych planach nie było działki pod budowę kościoła. Wprawdzie był wielki teren, który się nadawał, ale zaczęto tam już budować pierwszy element ciągu usługowo-handlowego, czyli targowiska. Opatrzność boska spowodowała, że w sąsiedztwie zamieszkał wpływowy członek partii i nie chciał mieć targowiska przed swoimi oknami. Dzięki temu działka została przeznaczona pod budowę kościoła”.³

December 1, 1984. Ultimately, the parish was to be inhabited by approx. 35 thousand people.

“It is the oldest church in Ursynów, serving one of the most numerous parishes in Poland.”²

In the parish area, within a 750 to 1,200 m radius, there are multi-family housing estates with high-density multi-storey buildings. The square in front of the church is the only open public space in Ursynów with a paved surface (58 x 72 m), which can be used by the local community to meet and organise various events. The fountain located on the square creates a friendly microclimate. On the north-eastern side, the square is closed with a church with a characteristic silhouette, isolating the interior of the square from the busy two-lane city artery – Komisji Edukacji Narodowej Avenue. From the south-west, the square opens onto the vast John Paul II Park, with which it is connected by rows of trees growing on both sides of the square, extending into the park, framing the view of the church. The John Paul II Park connects with the green interiors of neighbouring housing estates, including the Roman Kozłowski Park and the small Jurajski Park.

Adjacent to the Church of the Ascension of Christ, Roman Catholic churches in the Ursynów deanery are: the Church of St. Zofia Barat (within 1400 m), St. Catherine (1800 m), the Church of St. Izidor Oracz (2000 m), Blessed Edmund Bojanowski (2800 m) and the Temple of Divine Providence in Wilanów (2800 m), which is separated from the Ursynów housing estate by, among others, vast area of the Warsaw University of Life Sciences.

In the large housing estate designed by Marek Budzyński, dating from the 1970s and 1980s, no sacred building was originally planned. It was not until the 1980s that the problem of the location of the church in the estate arose. The architect managed to find a place for a church with an area of 1 ha in the previously planned market and service complex. The selected area made it possible to organise a spacious square in front of the façade “ In 1980, the parish priest, Tadeusz Wojdat came to me. He commissioned me to design a church and asked for help

Realizacja kościoła Wniebowstąpienia Pańskiego trwała od 1982 roku do 1990 dla parafii liczącej wówczas 34 000 wiernych. Projektantami kościoła przy Alei Komisji Edukacji Narodowej 101 o pow. 1250 m² oraz kubaturze 49 000m³ są Marek Budzyński i Zbigniew Badowski (Budzyński, Wicha, 1982). Świątynia była projektowana i budowana przez mieszkańców stolicy jako pomnik wdzięczności za wizytę Ojca Świętego Jana Pawła II w Warszawie. Jest wręcz modelowym przykładem postmodernizmu. W dominującej prostej bryle płaskiej elewacji frontowej, zwróconej w kierunku Ursynowa Północnego elementami bardzo charakterystycznymi jest trójkątne zwieńczenie fasady frontowej oraz uproszczone spływy wolutowe po obu bokach, schodzące aż do samej ziemi. Projektowana początkowo jako kamienna lub tynkowana elewacja została ze względów ekonomicznych zrealizowana z czerwonej cegły klinkierowej. Elewacja przywołuje skojarzenia z fantazyjnymi wizjami Stanisława Noakowskiego prowincjonalnej sakralnej architektury barokowej, jaką można spotkać w środkowej Polsce, ale i także daleko na kresach wschodnich. Elewacja z tyłu za prezbiterium od strony Alei Komisji Edukacji Narodowej również jest płaska i w sylwecie powtarza kształt elewacji frontowej. Tylko ona została zwieńczona krzyżem na szczycie bryły. Także we wnętrzu w olbrzymiej ceglanej płaskiej ścianie prezbiterium z delikatnie zarysowanym krzyżem powtórzono ten sam motyw przeskalowanych olbrzymich wolut, które mogą kojarzyć się z klimatem architektury kresowo-, barokowo-sarmackim. Nie można jednak dopatrzeć się tutaj dosłownego cytatu, bo skala wolut jest odmienna od spotykanych w detalach historycznych. Natomiast przeprocie całej elewacji ustawionym osiowo olbrzymim krzyżem, z witrażem podkreślającym centralne wejście do kościoła, to bardzo śmiały i współczesny pomysł. Zamieszczone od czasu do czasu na obrysie zewnętrznego krzyża niewielkie detale z białego prefabrykowanego betonu stanowią wyraźny kontrast z czerwienią cegły. Elementy te przedstawiają uproszczone zgeometryzowane kwiaty, które stanowią kontynuację wcześniejszych koncepcji elewacji frontowej, gdzie miały pojawiać się elementy roślinne, nawet pnące się po ścianie naturalne rośliny (Il-murzyńska, 2019). Tuż obok krzyża, symetrycznie po obu stronach wprowadzono zakończone łukami dwa otwory drzwiowe. W elewacji frontowej i w elewacjach bocznych można odnaleźć jeszcze inny element spotykany w postmodernizmie. To owalne duże gładkie kamienie stanowiące niewysoki cokół. Zostały usytuowane pomiędzy terenem a biegnącym wyżej wątkiem ceglany, budując dalej w bardzo obszernym zespole parafialnym kameralną w skali, kamienną wieżę. Podobne aluzyjne zespolenie bryły kościoła z terenem i z ziemią, świadczące o powiązaniu obiektu z polską tradycją pojawiło się wcześniej w 1977 roku w projektowanej przez Luciena Krolla w realizacji domów akademickich Uniwersytetu Louvain en Woluwe w Brukseli (Lemaître, 1980). W innych elewacjach możemy odnaleźć wiele elementów inspirowanych historycznymi formami o mniejszej skali, które także wykonane zostały cegłą. Nadwieszony na filarze zewnętrzny narożnik całego czterobocznego założenia sakralnego przez A. Borkowskiego porównywany był ongiś do Kury Stopki z zamku wawelskiego w Krakowie (Borkowski,

in finding a location. There was no plot of land for the construction of a church in our plans. Although there was a large area that was suitable, the construction of the first element of the service and trade line, i.e. the marketplace, had already begun. Divine Providence caused an influential party member to live in the neighbourhood and he did not want to have a market in front of his windows. Thanks to this, the plot was designated for the construction of a church.”³

The construction of the Church of the Ascension of The Lord lasted from 1982 to 1990 for the parish of 34,000 people at that time. The architects of the church at 101 Komisji Edukacji Narodowej Avenue with the area of 1,250 m² and a cubature of 49,000 m³ are Marek Budzyński and Zbigniew Badowski (Budzyński, Wicha, 1982). The temple was designed and built by the inhabitants of the capital as a monument of gratitude for the visit of the Holy Father John Paul II in Warsaw. It is even a model example of Postmodernism. In the dominant simple shape of the flat façade, facing the North Ursynów district, the most characteristic elements are the triangular top of the façade and the simplified volutes on both sides, reaching down to the very ground. Initially designed as a stone or plastered façade, it was made of red clinker bricks for economic reasons. The elevation evokes associations with Stanisław Noakowski's fanciful visions of provincial sacred Baroque architecture, which can be found in central Poland, but also far away in the former Eastern Borderlands. The façade at the back behind the presbytery from the side of Komisji Edukacji Narodowej Avenue is also flat and in its silhouette it repeats the shape of the front façade. It was crowned with a cross at the top of the shape, as the only one. Also in the interior, in the enormous, flat brick wall of the chancel with a delicately outlined cross, the same motif of overscale giant volutes, which may be associated with the atmosphere of Borderlands-Baroque-Sarmatian architecture, was repeated. However, one cannot find

Il. 3. Warszawa – Ursynów Północny – wnętrze kościoła Wniebowstąpienia Pańskiego. fot. E. Węclawowicz-Gyurkovich

III. 3. Warsaw - Ursynów Północny – Interior of the Church of the Ascension of the Lord. photo: E. Węclawowicz-Gyurkovich

1984). Niewątpliwie bliższe wydaje się poszukiwanie inspiracji do detali stosowanych przez Teodora M. Talowskiego, którego twórczość zaliczana jest do prekursorskiej dla romantyzmu i neoromantyzmu (Bystrzak, 2017). Kościół na Ursynowie Północnym był jednym z pierwszych obiektów sakralnych o postmodernistycznej stylistyce zrealizowanym w naszym kraju. Jest obiektem znanym, jego wnętrze i bryła zewnętrzna stanowiły tło do kręconego przez Krzysztofa Kieślowskiego filmu „Dekalog”.⁴

Władze miasta i dzielnicy w Warszawie w ostatnim czasie pragną spokojny, elegancki plac, który został w 1980 roku zaprojektowany przed frontową elewacją „ubogacić” wieloma skwerami z zielenią o nieregularnych kształtach. Ten obszerny plac stanowi wg projektantów rynek Ursynowa Północnego, jest wyposażony w ławki, dużą prostokątną fontannę i zaprojektowane osiowo drzewa. Znajdują się tu kawiarenki, sklepy, jest miejscem koncertów, wydarzeń artystycznych, procesji, ślubów, pogrzebów. Projektant Ursynowa Marek Budzyński, mieszkający przy tym placu, wystosował do decydentów list, w którym zaprotestował przeciw planowanemu zmianom, argumentując tym, że obok placu i kościoła usytuowano park stanowiący czwartą pierzeję „rynku”.⁵ (Rozmowa autorów artykułu z M. Budzyńskim w dniu 21.10.2022). Park im. Jana Pawła II powstał w osiemdziesiątą rocznicę urodzin papieża Polaka.

Kościół w Wadowicach

Kościół Św. Piotra Apostoła w Wadowicach, miejscu urodzenia wielkiego Polaka, powstał w nowo utworzonej parafii, erygowanej w 1985 r., obejmującej stosunkowo rozległy obszar – południowo-wschodnią część Wadowic od ul. Poprzecznej i Lwowskiej z osiedlami Kopernika, Pod Skarpą i Parkowym oraz obejmujący sąsiednie gminy: Gorzeń Dolny i Górny, Ponikiew-Chobot i Zawadka – zamieszkałej łącznie przez około 12 000 mieszkańców. Kościół wraz z towarzyszącymi mu obiektami został zlokalizowany na działce o powierzchni około 1,7 ha, w pobliżu cmentarza parafialnego, u podnóża znajdującego się na wzniesieniu Parku Miejskiego. Od północy, wschodu i południa w promieniu 500–800 metrów otacza go miejska zabudowa o dominującej funkcji mieszkaniowej, w tym osiedla z zabudową wielorodzinną, a od wschodu na wzniesieniu w otoczeniu Parku Miejskiego zabudowa jednorodzinna

Il. 4. Fasada frontowa kościoła św. Piotra Apostoła w Wadowicach. fot. E. Węclawowicz-Gyurkovich

Fig. 4. Front façade of St. Peter's the Apostle Church in Wadowice. photo: E. Węclawowicz-Gyurkovich

sides, two door openings end with arches. Another element found in Postmodernism can be found in the front elevation and in the side ones. They are oval, large stones forming a low plinth. They were situated between the area and the brick thread running above, further building a small-scale stone tower in a very spacious parish complex. A similar hint in connection of the church body with the terrain and the ground, here proving the connection of the building with the Polish tradition, appeared earlier in 1977 in the design by Lucien Kroll in the construction of the university houses of the University of Louvain, en Woluwe in Brussels (Lemaître, 1980). In other elevations, we can find many elements inspired by historic forms of a smaller scale, which were also finished with brick. The outer corner of the entire four-sided sacred complex, suspended on the pillar, was compared by A. Borkowski to the Kurza Stopka [Hen's Leg] from the Wawel Castle in Kraków (Borkowski, 1984). Undoubtedly, the search for inspiration by the details used by Teodor M. Talowski, whose work is considered to be pioneering for Romanticism and Neo-Romanticism (Bystrzak, 2017) leaps to mind.

The church in North Ursynów was one of the first postmodern religious buildings in our country. It is a well-known structure, its interior and exterior were the background to the film “The Decalogue”, made by Krzysztof Kieślowski.⁴

The city and district authorities in Warsaw have recently wished that a quiet, elegant piazza, which was designed in front of the front façade in 1980, be “enriched” with many small squares with irregularly shaped greenery. According to the architects, this spacious square is the market square of the North Ursynów district, it is equipped with benches, a large rectangular fountain and axially designed trees. It is a place of cafes, shops, concerts, artistic events, processions, weddings and funerals. The architect of Ursynów, Marek Budzyński, who lives at this piazza, sent a letter to the decision-makers protesting against the planned changes, arguing that a park was located next to the square and the church, which was the fourth frontage of the “market square”.⁵ Park named after John Paul II was created on the eighty anniversary of the birth of the Polish Pope.

Church in Wadowice

The church of St. Peter the Apostle in Wadowice, the birthplace of the Great Pole, was established in a newly created parish, erected in 1985, covering a relatively large area - the south-eastern part of Wadowice from Poprzeczna St. and Lwowska St. with the housing estates of Kopernika, Pod Skarpą and Parkowym. It also encompasses the neighbouring municipalities of Gorzeń Dolny and Górny, Ponikiew-Chobot and Zawadka, inhabited by a total of approximately 12,000 inhabitants. The church with accompanying facilities was located on a plot of 1.7 ha, near the parish cemetery, at the foot of the City Park located on a hill. From the north, east and south, within a radius of 500-800 meters, it is surrounded by urban buildings with a predominant residential

w ogrodach pełnych zieleni. Najbliżej usytuowane inne kościoły katolickie to bazylika wadowicka w centrum miasta (w odległości 900 m na północ) oraz sanktuarium św. Józefa w zespole klasztornym Karmelitów Bosych (ok. 700 m na zachód).

Zespół obiektów sakralnych przy ul. Matki Bożej Fatimskiej, wchodzący w skład parafii św. Piotra Apostoła stanowi votum wdzięczności mieszkańców Wadowic za wybór kardynała Karola Wojtyły – Wadowiczanina – na papieża oraz za cudowne ocalenie Jego życia podczas zamachu w Rzymie na placu św. Piotra 13 maja 1981 roku. Amorficzna struktura przestrzenna wielorodzinnych osiedli i podporządkowana parcelacji zabudowa jednorodzinna narzucały konieczność kreacji wyrazistej kompozycji projektowanego zespołu sakralnego, który mógłby tworzyć nowe centrum wspólnoty wiernych parafii w istniejącym środowisku zamieszkania.

Projektanci Jacek Gyurkovich, Ewa Węclawowicz-Gyurkovich, T. Przemysław Szafer przyjęli zasadę zestawienia programu zespołu obiektów sakralnych w formie mocnej kompozycji, podporządkowanej głównej osi, gdzie kościół o powierzchni 1500 m² stanowi serce i centrum całego założenia. (Gyurkovich, 1999). Kościół projektowany był i realizowany od 1983 r. do konsekracji przez Jana Pawła II w 1991 r. Budynki otaczające sacrum o mniejszej skali, przypominające niewielkie kamieniczki miały za zadanie pokazać w architekturze drogę wielkiego Polaka z Wadowic, Kalwarii Zebrzydowskiej przez Kraków do Rzymu. Zaprojektowane zostały one w formie szerokiego muru, okalającego budynek kościoła, zakończony wysoką na 40 metrów campanillą. Dwukondygnacyjne budynki miały mieścić kaplicę codzienną, sale katechetyczne do nauki religii, refektarz, mieszkania dla księży, pomieszczenia charytatywne i administracyjne parafii. W czasie realizacji założenia przeniesiono naukę religii do szkół i wybudowany budynek dydaktyczny zamieniono na mieszkania dla księży. W związku z tym nie został zrealizowany kolejny obiekt zamykający łukiem niczym w historycznych klasztorach całą kompozycję. Wprowadzono tylko mur odgradzający obszerny ogród na wzdłużu z drogą krzyżową od drogi procesyjnej.

Miejsce realizacji, zaproponowane przez miasto, charakteryzowało się wyjątkowo niekorzystnymi warunkami posadowienia, bowiem przed laty znajdował się tam staw i cały kościół musiał być usytuowany na ponad trzystu wbijanych żelbetowych palach sięgających aż do

Il. 5-6. Wnętrze kościoła św. Piotra Apostoła w Wadowicach. Fot. E. Węclawowicz-Gyurkovich

Fig. 5-6. Interior of St. Peter's the Apostle Church in Wadowice. photo: E. Węclawowicz-Gyurkovich

function, including multi-family housing estates, and from the east it is surrounded by the City Park, single-family houses in green gardens. The other closest Catholic churches are the Wadowice Basilica in the city centre (900 meters to the north) and the Sanctuary of St. Joseph in the monastery complex of the Discalced Carmelites (approx. 700 m to the west).

Complex of sacred buildings at Our Lady of Fatima Street, part of the parish of St. Peter the Apostle is a votive offering of gratitude of the inhabitants of Wadowice for the election of Cardinal Karol Wojtyła – a native of Wadowice – as Pope and for saving his life miraculously during the attack in Rome on St. Peter on May 13, 1981.

The amorphous spatial structure of multi-family housing estates and single-family housing subordinated to the plot division imposed the necessity to create a distinctive composition of the designed sacred complex, which could create a new center of the community of parish faithful in the extant living environment.

Architects Jacek Gyurkovich, Ewa Węclawowicz-Gyurkovich, T. Przemysław Szafer adopted the principle of completing the programme of a complex of sacred buildings in the form of a strong composition, subordinated to the main axis, where the church with an area of 1500 m² is the heart and centre of the entire complex. (Gyurkovich, 1999). The church was designed and built from 1983, for consecration by John Paul II in 1991. The buildings surrounding the sacred one are on a smaller scale, resembling small town houses, were designed to show the architecture of

12 metrów w głąb terenu. W ten sposób wygospodarowano kościół podziemny dla organizacji parafialnych, który początkowo nie był przewidywany. Wieża została osadzona na przeszło 70 palach wbijanych również na głębokość 12 metrów. W tym wypadku, podobnie jak w innych w ówczesnym czasie, była to tzw. „działka wyczynowa”, bowiem urzędnicy przekazywali pod budowę kościołów takie działki, mając nadzieję, że nie będzie można na nich zrealizować kościoła. (Ciechońska, Popera, Snopek, 2016, s. 223).

Symbole w architekturze postmodernistycznej odgrywają istotną rolę. U podstawy fasadę frontową drążą cztery arkady, których łuki wsparte są na zdwojonych kolumnach. Bramy usytuowane w tych arkadach symbolizują czterech ewangelistów, łączących serce kościoła – *sacrum* – z otaczającą go przestrzenią – *profanum*. W kościele wadowickim o tradycyjnym trzynawowym układzie z transeptem i zaokrąglonym prezbiterium można odnaleźć takich symboli wiele. Bryła budowana jest z ram żelbetowych, których geometryczny rysunek uwidoczony jest we wnętrzu. To jakby kolejne bramy prowadzące nas do prezbiterium, gdzie nawa główna oddzielona jest od naw bocznych rytmem zdwojonych kolumn. Ale w transepcie, dla lepszej widoczności ołtarza, cztery pary kolumn wycięte zostały pomiędzy posadzką i głowicą, by mocnym strumieniem sztucznego światła kontynuować usunięte trzony kolumn. Światło – jak światło wiary – stanowi tu symboliczne podparcie budowli. Natomiast w beżowo-brązowej marmurowej posadzce na osi kościoła na wysokości transeptu białą linią zarysowano kształty kwater rzymskiego eliptycznego placu św. Piotra w Rzymie, a czerwony węgierski marmur przedstawia kolumnadę Berniniego. Niewielka tablica z brązu znaczy na tym rysunku miejsce zamachu na Ojca Świętego – 13 V 1981. Idąc dalej po białych schodach i białej posadzce prezbiterium w miejscu mensy zaczyna się w czerwonym kolorze rysunek uproszczonego zgeometryzowanego rzutu bazyliki rzymskiej. Wszystko jest utrzymane w tej samej skali, a rzut bazyliki, dochodząc do ściany prezbiterium, załamuje się pionowo, tworząc tradycyjny ołtarz o wysokości sześciu metrów. Dzięki temu dotychczas płaski na posadzce rysunek staje się przestrzenny, aby zaznaczyć cztery kolumny wspierające watykańską kopułę. W wadowickiej świątyni w miejscu grobu św. Piotra umieszczono półkoliste połączone tabernakulum. W tym najważniejszym w każdej świątyni miejscu nad ołtarzem głównym na białej wysokiej ścianie u samej góry wprowadzono niewidoczne od wnętrza okna, które wpuszczają światło dzienne rysujące rozchodzące się promienie. To kolejny symbol określany jako zesłanie Ducha Świętego.

Niektórzy polscy architekci w tym pierwszym okresie końca lat 70. i w latach 80. XX wieku skłaniali się do wyboru stylistyki postmodernistycznej w projektowaniu nowych kościołów. Przywracano znaczenie tradycji miejsca, szukając inspiracji formami historycznych świątyń i klasztorów, jakie budowane w różnych stylach i okresach obecne są od setek lat w polskim krajobrazie miast i miasteczek. Formy kościołów muszą uwzględniać *genius loci*, ale również proporcje nowej budowli, jej skalę, pewien umiar oraz szlachetność formy, która przez tę szlachetność staje się znakiem sakralnym.

the great Pole's path from Wadowice and Kalwaria Zebrzydowska through Krakow to Rome. They are designed in the form of a wide wall surrounding the church building, ending with a 40-meter high campanilla. The two-storey buildings were to house a daily chapel, catechetical rooms for religious education, a refectory, apartments for priests, charity and administrative rooms of the parish. During the construction process, religious education [in Poland] was transferred to schools and the already completed building with class rooms was turned into flats for priests. Unfortunately, therefore, another structure was not completed, closing the entire composition with an arch, like in historic monasteries. Only a wall was introduced, separating the spacious garden on the hill with the Way of the Cross from the processional road.

The site proposed by the city was characterized by extremely unfavourable foundation conditions, because years ago there was a pond there and the whole church had to be located on over three hundred reinforced concrete piles, reaching up to 12 meters into the ground. In this way, an underground church was arranged for parish organisations, which was not planned at first. The tower was set on over 70 piles, also driven to the depth of 12 meters. In this case, it was the then so-called "extreme performance plot" - because officials at that time designated such plots for the construction of churches, hoping that it would not be possible to build a church on them at all. (Ciechońska, Popera, Snopek, 2016).

Symbols play an important role in Postmodern architecture. At the base, the front façade is articulated with four arcades, the arches of which are supported by double columns. The gates situated in these arcades symbolize the Four Evangelists who connect the heart of the church - the sacred - with the surrounding space - the profane. Many such symbols can be found in the Wadowice church with a traditional three-aisle layout with a transept and a rounded chancel. The mass is built of reinforced concrete frames, the geometric drawing of which is visible in the interior. It is like the consecutive gates leading us to the presbytery, where the nave is separated from the aisles by the rhythm of doubled columns. But in the transept, for better visibility of the altar, four pairs of columns were cut between the floor and the head to continue the removed column shafts with a strong stream of artificial light. Light - like the light of faith - symbolically supports the building. On the other hand, in the beige-brown marble floor on the axis of the church, at the height of the transept, the shapes of the plots of the elliptical square of St. Peter in Rome are represented, and the red Hungarian marble depicts Bernini's colonnade. In this drawing, a small bronze plaque marks the place of an assassination attempt on the Holy Father – 13 V 1981. Running further down the white stairs and the white floor of the presbytery in place of the mensa, a red drawing of a simplified geometrical plan of the Roman basilica begins. Everything is kept on the same scale, and the projection of the basilica, reaching the wall of the chancel,

Marek Budzyński ze Zbigniewem Badowskim są autorami niezrealizowanego kościoła z 1984 roku w Nowym Dworze, gdzie olbrzymia bryła zwieńczona dwoma wysokimi wieżami otoczona była historycznymi detalami kapliczek, wieżyczek, świątyń w drobnej skali. Natomiast od strony prezbiterium świątynię wieńczyła duża trójkątna ściana, symbolizująca Trójcę Świętą. Podobnie w projekcie Świątyni Opatrzności Bożej dla Warszawy w 2000 roku Marek Budzyński przedstawiał dużą szklaną piramidę otoczoną ze wszystkich stron drobnymi historycznymi detalami kojarzącymi się z istniejącą w naszym kraju architekturą sakralną. Choć projekt uzyskał I nagrodę w dużym, bo liczącym około 300 prac konkursie SARP, nie został zrealizowany. Tak architekt tłumaczył ideę swojej koncepcji: „Oczekiwany krajobraz 3-ciego tysiąclecia to krajobraz nieustannego dążenia do Jedności Prawdy Objawionej i Prawdy Rozumu, dążenia do świadomości współistnienia przeciwieństw, współzycia Wiary i Rozumu, Natury i Kultury, przeszłości i przyszłości, intymności i masowości, związków z Tradycją i zerwania z Tradycją” (Budzyński, 2012, s. 38). W kilku kościołach projektowanych przez Jerzego Gurawskiego w tym samym okresie w Głogowie na Dolnym Śląsku czy na wzgórzu w Zielonej Górze widać wyraźnie inspirację historycznymi elementami. Detale są uproszczone, arkada wejściowa i rozeta ponad nią są bardziej romańskie niż nowożytnie. Ale nie są one stosowane jak w architekturze eklektycznej, są wyraźnie łączone z architekturą nowoczesną, jak uproszczone zdwojone portale, wyeksponowane poprzez biały kolor i nowatorski strop z drewna klejonego w Głogowie, a operowanie przeszłością i tradycją zostało wprowadzane na drodze autorskich rozważań intelektualnych.

Postmodernizm geometryczny

Ciekawym przykładem nurtu geometrycznego w polskiej postmodernistycznej architekturze sakralnej zwanej „romantyczną geometrią” jest projektowany w latach 1980–1981 we Wrocławiu kościół Najświętszej Matki Bożej Królowej Pokoju usytuowany przy ul. Ojców Oblatów 1 w osiedlu Popowice Północ. Projektowany był przez zespół architektów: Wacława Hryniewicza, Wojciecha Jarząbka, Wojciecha Matkowskiego, którzy wówczas byli mieszkańcami tego dużego osiedla.⁶ Kościół usytuowany jest w wewnętrznej strefie zielonej przestrzeni wielorodzinnego osiedla mieszkaniowego Popowice Północ we Wrocławiu, w pobliżu istniejącego małego kościółka Ojców Oblatów pw. św. Jerzego (z 1905 r.), stanowiąc symboliczne serce osiedla. W tym rejonie kościół jest jedyną większą świątynią katolicką w promieniu około 950–2500 m. Na terenie sąsiedniego osiedla Gądów Mały znajdują się dwa kościoły katolickie – kościół pw. św. Maksymiliana Kolbego (w odległości 950 m na południowy zachód) i kościół pw. Miłosierdzia Bożego (1950 m na zachód) oraz na terenie zespołu zabudowy jednorodzinnej w Kuźnikach kościół pw. św. Andrzeja Boboli (2000 m na zachód). Na terenie Parku Zachodniego znajduje się kościół pw. św. Jadwigi (1200 m na zachód). Po stronie wschodniej najbliższą świątynią katolicką jest kościół pw. Chrystusa Króla w osiedlu Szczepin (2500 m na wschód). Kościół obsługujący osiedle Popowice Północne dla 12000 mieszkańców, obecnie rozbudowywane dla

breaks vertically, creating a traditional six-meter high altar. Now the drawing, which was flat on the floor, becomes spatial in order to mark the four columns supporting the Vatican dome. In the temple in Wadowice at the place of the Tomb of St. Peter, there is a gilded semi-circular tabernacle. In this place, which is the most important in each church, above the main altar, on a white high wall at the very top, windows that are invisible from the inside, let in the daylight, showing the spreading sunrays. This is another symbol referred to as the sending of the Holy Spirit. Some Polish architects in this first period of the late 1970s and 1980s tended to choose Postmodern style in the design of new churches. The importance of the tradition of the place was restored by looking for inspiration with the forms of historic churches and monasteries, which, built in various styles and periods, have been present in the Polish landscape of cities and towns for hundreds of years. These are forms, which through its noble character become a sacred sign.

Marek Budzyński and Zbigniew Badowski are the architects of an uncompleted church from the year 1984 in Nowy Dwór, where a huge body topped with two tall towers was surrounded by history-informed details of small-scale chapels, turrets and temples. On the other hand, from the side of the presbytery, the church was crowned with a large triangular wall, symbolizing the Holy Trinity. Similarly, in Marek Budzyński's design for the Temple of Divine Providence for Warsaw in 2000, he presented a large glass pyramid surrounded on all sides by small details reminiscent of the sacred architecture extant in our country. Although the design won the first prize in a large Association of Polish Architects SARP competition, bringing approximately 300 entries, it was not built. This is how the architect explained the idea of his concept "The expected landscape of the 3rd Millennium is a landscape of constant striving for the Unity of the Revealed Truth and the Truth of Reason, striving for the awareness of the coexistence of opposites, coexistence of Faith and Reason, Nature and Culture, the past and the future, intimacy and mass, relationships with Tradition and breaking with Tradition" (Budzyński, 2012 p. 38).

In several churches designed by Jerzy Gurawski in the same period, in Głogów in Lower Silesia or on a hill in Zielona Góra, you can clearly see inspiration by historic elements. Details are simplified, the entrance arch and the rose window above it are more Romanesque than modern ones. But they are not used as in eclectic architecture. They are clearly associated with modern one, such as simplified double portals, exposed through white colour and an innovative glued-laminated timber ceiling in Głogów, and the use of the past and tradition has been introduced through original, intellectual considerations.

Geometric Postmodernism

An interesting example of the geometric trend in Polish Postmodern sacred architecture called "Romantic Geometry" is the Church of the Holy Mother of God,

Il. 7. Wrocław – Popowice Północne- bryła zewnętrzna kościoła Najświętszej Matki Bożej Królowej Pokoju. fot. E. Węclawowicz-Gyurkovich
 Fig. 7. Wrocław – Popowice Północne – The exterior of the Church of the Holy Mother of God, Queen of Peace. photo: Węclawowicz-Gyurkovich.

kolejnych 9000 osób w zespole Pilczyce-Kozanów-Popowice Północne zamieszkałych przez 35000 osób jest duży, był budowany długo, bo aż do 1994 roku. Cała kompozycja bryły, pokazująca konieczną dla postmodernizmu dekorację nie operuje żadnymi spotykanymi gdzie indziej elementami historycznymi, jak wieżyczki, kopuły, arkady, portyki. Tutaj wszystko powstało z prostych form geometrii – kwadratów, trójkątów, prostokątów, czasami kół, które nagle są przecinane i rozbijane prostymi płaszczyznami. Kompozycje są świeże, nowe, bardzo wyrafinowane, nie przypominają żadnych detali zapamiętanych z historii. Wydaje się, że podstawowym elementem kompozycji stał się kwadrat, stosowany w różnej skali, który jest czytelny zarówno w rzucie, jak i w przekrojach i elewacjach. Czasami kwadrat jest skręcony, stanowi romb, a wzniesiona później wieńcząca kościół wieża została także skręcona względem elewacji frontowej. Główne wejście do świątyni prowadzi przez

Il. 8. Wrocław – Popowice Północne- wnętrze kościoła Najświętszej Matki Bożej Królowej Pokoju. fot. E. Węclawowicz-Gyurkovich
 Fig. 8. Wrocław – Popowice Północne – The interior of the Church of the Holy Mother of God, Queen of Peace. photo: E. Węclawowicz-Gyurkovich.

Queen of Peace, designed in Wrocław in 1980-1981, located at 1 Ojców Oblatów Street in the Popowice Północ housing estate. It was designed by a team of architects: Waclaw Hryniewicz, Wojciech Jarząbek, Wojciech Matkowski, who were then residents of this large estate.⁶

The church is located in the inner green space of the Popowice Północ multi-family housing estate, near the existing small church of the Oblate Fathers. St. Jerzy (from 1905), constituting the symbolic heart of the estate. In this area, the church is the only major Catholic church within a radius of about 950-2500 m. In the neighbouring estate of Gądów Mały, there are two Catholic churches - the church of St. Maksymilian Kolbe (950 m to the south-west) and the church of Divine Mercy (1950 m west) and in the area of single-family housing complex in Kuźniki, the church of St. Andrzej Bobola (2000 m to the west). In the West Park there is a church of St. Jadwiga (1200 m to the west). On the eastern side, the nearest Catholic church is the church of Christ the King in the Szczepin housing estate (2,500 m to the east).

The church currently serving the Popowice Północne estate for 12,000 inhabitants, currently being expanded by another 9,000 people in the Pilczyce-Kozanów-Popowice Północne complex inhabited by 35,000 people, is large. It was built for a long time, until 1994. The whole composition of the mass, showing the decoration necessary for Postmodernism, does not use any historic elements found elsewhere, such as turrets, domes, arcades, porticoes. Everything here is made of simple forms of geometry – squares, triangles, rectangles, sometimes circles, which are suddenly cut and broken by straight planes. The compositions are fresh, new, very refined, they do not resemble any details remembered from history. It seems that the basic element of the composition is a square, used in various scales, which is legible both in the plan, as well as in sections and elevations. Sometimes the square is twisted, it forms a rhombus, and the tower crowning the church, which was erected much later, was also twisted in relation to the front elevation. The main entrance to the church leads through a high stepped portal. The principle of creating spatiality of forms and geometric cutting out of walls was adopted in the interiors. One sees the use of openwork everywhere, the interpenetration of elements, as if an accidental intersection and clash of forms, which gives the whole its lightness. The layout of the composition was created by adopting two squares of different scales connected by the sides, and the internal functions were also resolved in the shapes of smaller squares (Węclawowicz-Gyurkovich, 2018). In the initial concepts, the architects of the church assumed that the external facades would be finished with polished granite. In this way, a body shimmering in the sun could be read as a crystal. This concept did not withstand the client's financial constraints, so the architects changed the concept and covered the reinforced concrete church

wysoki schodkowy portal. We wnętrzach przyjęto zasadę tworzenia przestrzenności form, geometrycznego wycinania ścian. Wszędzie obserwujemy stosowanie ażurów, przenikanie się elementów, jakby przypadkowe przecinanie i zderzanie się form, co nadaje całości lekkości. Rzut kompozycji powstał przez przyjęcie dwóch kwadratów o różnej skali, które połączone zostały bokami, a wewnętrzne funkcje rozwiązano także w kształtach drobniejszych kwadratów (Węclawowicz-Gyurkovich, 2018). Projektanci kościoła w początkowych koncepcjach zakładali, że elewacje zewnętrzne będą wykończone polerowanym granitem. W ten sposób migoczącą w słońcu bryłę można byłoby odczytywać jako kryształ. Ta koncepcja nie wytrzymała ograniczeń finansowych inwestora, więc projektanci zmienili koncepcję i żelbetowy kościół obłożyli czerwoną cegłą. W ten sposób kościół może nawiązywać do historycznych ceglanych świątyń Wrocławia (Snopek 2015).

5. Podsumowanie

Podsumowując powyższe rozważania należy stwierdzić, że kształty nowych budowli sakralnych w naszym kraju, są bardzo niejednorodne. Postmodernistyczne przykłady, choć skromne ilościowo i kubaturowo dobrze oddawały zasadnicze intelektualne przesłanie tego nurtu i w przedstawionych przykładach udowadniają, że wytrzymały próbę czasu. Były dla polskich odbiorców łatwiejsze do akceptacji niż realizacje w Europie Zachodniej ze szkła i stali (Malinowska-Petelenz, 2013). Formy budynków sakralnych proste, surowe bliskie minimalizmowi i tzw. kościołowi ubogiemu, do którego nawoływały władze kurialne, zaczęły w Polsce powszechniej pojawiać się dopiero w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych i w XXI wieku. Walka ze zdobieniami i „ubogaczeniami” głównie wewnątrz świątyń trwa od lat, zatem cechy prostoty, ascezy, redukcji pojawiają się bardzo powoli (A. Wierzbicka, 2019). Wypływa to przede wszystkim z braku edukacji estetycznej naszego społeczeństwa, dla którego wzorem jest wciąż sztuka eklektyzmu XIX wieku. Musimy przyznać, że mamy w naszym kraju, zwłaszcza w małych miejscowościach, wiele przykładów nieciekawych plastycznie budowli sakralnych, które trudno zakwalifikować do jakiegokolwiek z kierunków stylowych. Znany krytyk polskiej architektury prof. T. Przemysław Szafer pisał wówczas „ważniejszym jest, aby w ogóle budować, niż wdawać się w debaty o formach architektonicznych” (Szafer, 1988, s. 251). Rzeczywiście w tym okresie entuzjazmu i radości wynikającym z wyboru papieża Polaka część kościołów powstawała nielegalnie, bez pozwoleń władz budowlanych. Ordynariusz przemyskiej diecezji, w której najwięcej powstało takich realizacji, biskup Ignacy Tokarczuk zakładał, aby odległość wiernego do świątyni nie była większa niż 3 km (rozmowa z biskupem Ignacym Tokarczukiem w 2002 roku w Jarosławiu). Obawiano się także, że zgody na budowę kościołów będą trwały niedługo i po krótkim okresie znowu powróci czas zakazów. Tworzenie wówczas wspólnot budowlanych należało do dobrych i wartościowych kontaktów społecznych. Masowe zaangażowanie parafian w akt wznoszenia obiektów sakralnych był dla wielu uczestników tych działań również aktem walki politycznej. Liczył się wtedy emocjonalny akt tworzenia „dzieł zakazanych”. Kościoły były budowane systemem

with red brick. In this way, this church can refer to the historic brick temples of Wrocław (Snopek 2015).

5. Summary

Summarising the above considerations, it should be stated that the shapes of new sacred buildings in our country are very heterogeneous. Postmodern examples, although modest in number and volume, well reflected the fundamental intellectual message of this trend and the presented examples prove that they have withstood the test of time. They were easier for Polish recipients to accept than designs made of glass and steel in Western Europe (Malinowska-Petelenz, 2013). Simple, austere forms of sacred buildings, close to Minimalism and the so-called “poor church”, to which the curial authorities called, began to appear more commonly in Poland only in the second half of the 1990s and in the 21st century. The struggle with ornaments and “enrichment” mainly of the interiors of churches has been going on for years, so the features of simplicity, asceticism and reduction appear very slowly (A. Wierzbicka, 2019). This is mainly due to the lack of aesthetic education in our society, for which the art of eclecticism in the 19th century is still an example. We must admit that we have in our country, especially in small towns, also many examples of visually uninteresting religious buildings, which are difficult to classify as belonging to any of the style trends. A well-known critic of Polish architecture, Professor T. Przemysław Szafer wrote then “it is more important to build at all than to engage in debates about architectural forms” (Szafer, 1988, p. 251). Indeed, during this period of enthusiasm and joy resulting from the election of the Polish Pope, some churches were established illegally, without the permits of the building authorities. Bishop Ignacy Tokarczuk of the Przemyśl diocese, in which most such designs were created, assumed that the distance of the faithful to the temple should not be greater than 3 km (interview with Bishop Ignacy Tokarczuk in 2002 in Jarosław). It was also feared that the approvals for the construction of churches would not last long, and that after a short period, the time of bans would return. The creation of building communities at that time was one of good and valuable social contacts. The mass involvement of parishioners in the act of erecting sacred buildings was for many participants of these activities also an act of political struggle. What mattered then was the emotional act of creating “forbidden works”. Churches were built using the DIY “economic system”, parishioners themselves often obtained building materials that were difficult to obtain at that time. Currently, after this exceptional period of “boom”, the number of churches built in our country is clearly decreasing. In the coming years, it would be advisable to repair – to improve the aesthetic and often functional values of these unsuccessful projects. There will probably be many solutions, Professor Witold Cęckiewicz

gospodarczym, parafianie sami często zdobywali trudno dostępne wówczas materiały budowlane. Obecnie po tym wyjątkowym okresie „boomu”, liczba wznoszonych świątyń w naszym kraju wyraźnie maleje. W najbliższych latach należałoby zająć się naprawianiem – poprawą walorów estetycznych i częstokroć także funkcjonalnych tych nieudanych realizacji. Rozwiązań zapewne będzie wiele, prof. Witold Cęckiewicz proponował zmiany elewacji frontowych dla wielu małych świątyń z tamtego okresu. Trudno zakładać czy społeczności małych miasteczek i wsi uniosą ciężar finansowy przekształcenia elewacji, choć estetyka formy jest szczególnie ważna dla architektów i miłośników sztuki. Nie zawsze znajduje powszechne zrozumienie. I zapewne, jak zawsze bywało to w historii, w annałach architektury współczesnej pozostanie nie więcej niż 20% z obiektów zbudowanych w tych trudnych i pięknych czasach. Już dawno zwracał na to uwagę prof. Konrad Kucza-Kuczyński: „Świadectwem poziomu sztuki budowania lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych staną się bardziej kościoły niż osiedla z fabryk domów, tak zresztą jak często w przeszłości właśnie świątynie stanowiły o wysokiej jakości polskiej architektury narodowej” (Kucza- Kuczyński, 1991, s. 13). Rozmowy z mieszkańcami wybranych do analizy budynków kościelnych w dużych osiedlach mieszkaniowych w Warszawie, Wrocławiu, Wadowicach pozwalają na stwierdzenie, że obecność kościoła – miejsca kultu oraz spotkań ludzi z Bogiem w miejscu zamieszkania dawała ludziom zarówno przed trzydziestu laty, jak i teraz poczucie bezpieczeństwa, przynależności do wspólnoty wiary, myśli, czynów i nadziei. „Konieczność kontynuowania tej tradycji wynika nie tylko z potrzeby ducha lokalnych społeczności – wiąże się także obecnie z potrzebą symbolicznego podkreślenia swojej tożsamości” (Gyurkovich, 2013, s. 153). Osobiste uczestnictwo autorów artykułu w procesie wznoszenia budowli sakralnych w latach 80. i obserwowanie niezwykłego entuzjazmu mieszkańców kilku parafii, którzy budowali nowe świątynie dla swoich rodzin, rodziców i dzieci pozostawiły niezapomniane wrażenia. Kiedy wylewano strop poziomu „0” w kościele wadowickim, po 500 osób pracowało na trzy zmiany – także przez całą noc przy sztucznym świetle. Wierni – parafianie niejednokrotnie nie tylko pracowali w wolne soboty i w czasie urlopów przy budowie bez wynagrodzenia, ale także ofiarowywali na budowę kościoła materiały budowlane, które zdobyli dla siebie (cement, stal zbrojeniowa), a które dla kościoła były niedostępne. Kobiety przygotowujące posiłki dla robotników przez kilka miesięcy zbierały kartki na mięso, aby zabezpieczyć posiłki w dniu swojego dyżuru. Ta wspólnota społeczności budującej kościół, połączona silnymi więzami współpracy i wzajemnej pomocy, tworzyła powstający kościół duchowy, utrwalający więzi społeczności parafialnych. Omawiane budowle dzięki wyróżniającej się z otoczenia formie architektonicznej oraz istotnej dla większości członków lokalnej społeczności funkcji tworzą czytelne miejsca w przestrzeni miejskiej tkanki, sprzyjające integracji wspólnot parafialnych.

proposed changes to the front elevations of a number of small churches from that period. It is difficult to assume whether the communities of small towns and villages will bear the financial burden of transforming the facade, although the aesthetics of the form is especially important for architects and art lovers. It is not always universally understood. And probably, as it has always been in history, no more than 20% of buildings built in these difficult and beautiful times will remain in the annals of modern architecture. Professor Konrad Kucza-Kuczyński: “Churches will become more evidence of the level of the art of building in the 1970s and 1980s than housing estates made in house factories, just as often in the past churches constituted the high quality of Polish national architecture” (Kucza- Kuczyński, 1991, p. 13).

Interviews with residents selected for the analysis of church buildings in large housing estates in Warsaw, Wrocław and Wadowice allow for the conclusion that the presence of a church – a place of worship and meetings with God in the place of residence – gave people a sense of security and belonging to God thirty years ago. It was a community of faith, thoughts, deeds and hope. “The need to continue this tradition results not only from the need for the spirit of local communities – it is also now associated with the need to symbolically emphasize one’s identity” (Gyurkovich, 2013, p. 153).

The personal participation of the authors of the article in the process of erecting sacred buildings in the 1980s and observing the extraordinary enthusiasm of the inhabitants of several parishes who built new churches for their families, parents and children left unforgettable impressions. When the ceiling of the “0” level in the Wadowice church was poured, 500 people worked in three shifts - also all night with artificial light. The faithful – parishioners not only worked on Saturdays free and during construction holidays without pay, but also donated building materials for the construction of the church, which they obtained for themselves (cement, reinforcing steel), and which were unavailable to the church. For several months, women who prepared meals for construction workers collected meat ration cards in order to secure meals on the day they were on duty. This community of church-building groups, linked by strong bonds of cooperation and mutual help, formed the emerging spiritual church, strengthening the bonds of parish communities.

The discussed buildings, thanks to their architectural form that stands out from the surrounding area and the function important for most members of the local community, create clear places in the urban space, which are conducive to the integration of parish communities.

PRZYPISY / ENDNOTES

- ¹ Wystawa pt. *Polskie współczesne rysunki architektoniczne* Kraków–Berlin 1989 – archiwum SARP Kraków.
² <https://iwaw.pl/obiekt.php?p=155627888> (dostęp: 1.10.2022)
³ https://warszawa.fandom.com/wiki/Kościół_Wniebowstąpienia_Pańskiego#Historia (dostęp: 2.10.2022)
⁴ <https://archwiva.pl/parafie/wniebowstąpienia-panskiego-na-stoklosach/> (dostęp: 30.08.2022)
⁵ [https://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/7,54420,27866367,projektant-](https://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/7,54420,27866367,projektant-ursynowa-polnocnego-zostawcie-w-spokoju-plac-przy.html)

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- [1] Borkowski A., 1984, O architekturze sakralnej, *Odrodzenie* nr 52/53, 13.
[2] Budzyński M., 2012, *Przekształcanie przestrzeni w miasto współzycia natury i kultury*, ULAR 6, Wydział Architektury, Politechnika Śląska, Gliwice, 38.
[3] Budzyński M., Wicha P., 1982, Kościół na Ursynowie Północnym w Warszawie, rozmowa z M. Budzyńskim i P. Wichą, *Architektura* nr 1, 61-69.
[4] Bystrzak T., 2017, *Talowski*, Attyka, Kraków.
[5] Ciechońska I., Popera K., Snopek K., 2016, *Architektura VII Dnia*, Fundacja Bęc Zmiana, Wrocław, 223
[6] Chmielewski K., 1987, Didaskalia architektury, rozdział VII, Didaskalia projektowe- prezentacje własnych projektów i realizacji z lat 1972–1987, *Architektura* nr 5-6, 1987, 104.
[7] Gyurkovich J., 1999, *Znaczenie form charakterystycznych dla kształtowania i percepcji przestrzeni*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków, 109-118.
[8] Gyurkovich J., 2009, Architektura sakralna – współczesne tendencje w kościele zachodnim, *Przestrzeń i Forma*, nr 12 PAN, Szczecin-Gdańsk, 171-178.
[9] Gyurkovich J., 2013, O czym warto pamiętać myśląc o przyszłości domu i osiedla, *Środowisko Mieszkaniowe = Housing Environment* nr 11, 153.
[10] Harabasz W., *Kaplica w Grabnie k/Widawy woj. Sieradzkie*, Komunikat SARP – 30 VI 1988, o. Kraków.
[11] Kucza-Kuczyński K., 1991, *Nowe kościoły w Polsce*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa, 13.
[12] Lemaître G., 1980, *Louvain-en-Woluwe*, Louvain-la Neuve, Bruxelles, 19-49.
[13] Malinowska-Petelenz B., 2013, Europejskie sacrum jutra, *Środowisko Mieszkaniowe = Housing Environment*, nr 11, 292-296.
[14] Norman E., 2007, *Dom Boga. Historia Architektury Sakralnej*, Arkady, Warszawa, 7.
[15] Papież Jan Paweł II, *List do artystów*, Watykan dnia 4 kwietnia 1999 roku.
[16] Szafer T.P., 1988, Nowe polskie kościoły, kreacja czy tradycja, *Nasza Przyszłość*, t. 70, 251.
[17] Wallis A., 1971, *Socjologia a kształtowanie przestrzeni*, Warszawa Państwowy Instytut Wydawniczy, 195-196.
[18] Węclawowicz-Gyurkovich E., 1998, *Postmodernizm w polskiej architekturze*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków.
[19] Węclawowicz-Gyurkovich E., 2018, Romantyczna geometria i nowy modernizm w nowej polskiej architekturze, *TEKA Komisji Urbanistyki i Architektury PAN o. Kraków*, t. XLVI, 292-296.

ursynowa-polnocnego-zostawcie-w-spokoju-plac-przy.html (dostęp: 1.10.2022); oraz rozmowa autorów artykułu z M. Budzyńskim w dniu 21.10.2022./ ⁵<https://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/7,54420,27866367,projektant-ursynowa-polnocnego-zostawcie-w-spokoju-plac-przy.html> (dostęp 1.10.2022); and conversation of the authors of the article with arch. Marek Budzyński (accessed: 1.10.2022).
⁶ <https://wroclaw.oblaci.pl/kosciol-nmp-krolowej-pokoju> (dostęp: 15.10.2022)

- [20] Węclawowicz-Gyurkovich E., 2019, Phenomenon of polish religious architecture of the end of the twentieth century, WMCAUS 2018, *3rd World Multidisciplinary Civil Engineering, Architecture, Urban Planning Symposium* Prague, Czech Republic, Vol. 471, 1-9.
[21] Wierzbicka A., 2011, Symbol as a versatile language of communication in Polish contemporary sacred architecture, *Challenges of Modern Technology*, vol.2, nr 2, 81-85.
[22] Wierzbicka A., 2019, Anticipation of Contemporary Sacred Buildings- New Direction in Designing Semantic Architecture, *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering*, Prague, vol. 471, nr 245, 1-8.

ŹRÓDŁA INTERNETOWE / ONLINE SOURCES

- [1] <https://iwaw.pl/obiekt.php?p=155627888>
[2] <https://www.haloursynow.pl/artykuly/bolalo-mnie-okreslenie-sypialnia-warszawy-prof-marek-budzynski-o-projektowaniu-ursynowa-wywiad,13902.htm>
[3] [https://\(warszawa:fandom.com/wiki/Kościół_Wniebowstąpienia_Pańskiego#Historia](https://(warszawa:fandom.com/wiki/Kościół_Wniebowstąpienia_Pańskiego#Historia)
[4] [https://\(warszawa:fandom.com/wiki/Kościół_Wniebowstąpienia_Pańskiego#Historia](https://(warszawa:fandom.com/wiki/Kościół_Wniebowstąpienia_Pańskiego#Historia)
[5] <http://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/7,54420,27866367,projektant-ursynowa-polnocnego-zostawcie-w-spokoju-plac-przy.html>
[6] <https://wroclaw.oblaci.pl/kosciol-nmp-krolowej-pokoju> dostęp 15.10.2022
[7] wystawa (1989) pt. *Polskie współczesne rysunki architektoniczne*, Kraków – Berlin – archiwum SARP Kraków

PRACE NIEPUBLIKOWANE / UNPUBLISHED MATERIALS

- [1] Ilmurzyńska K., 2019, *Ewolucja przestrzenna Ursynowa Północnego w Warszawie w latach 1971 – 2018*, praca doktorska, mps WA Politechnika Warszawska, 227-228.
[2] rozmowa autorów artykułu z biskupem Ignacym Tokarczukiem, w dniu 25 XI 1999 w Jarosławiu.
[3] rozmowa autorów artykułu z architektem Markiem Budzyńskim w dniu 21 X 2022 r.